УДК 82-131

Л.Х. Мөхәммәтҗанова

ТАТАР ЭПОС-ДАСТАНЫ: ТӨП ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ, БҮГЕНГЕ ТОРЫШЫ

Статья посвящена исследованию особенностей эпического наследия татар. Автор обращается к проблемам генезиса национального эпоса, выявляет общее между различными преемственно переходящими через века татарскими вариантами дастанов на известные сюжеты, характеризует дастаны как источники в воссоздании истории народа. Интерпретируя и исследуя национальное эпическое наследие, автор выявляет, что дастаны татар – удивительный локальный пласт, хронологически восходящий к глубоким корням, географически охватывающий неиссякаемое эпическое наследие многих народов; акцентирует внимание на роли письменной культуры в развитии национального эпоса; уделяет внимание на собирание и изучение дастанов на современном этапе; отмечает актуальность и важность татарских дастанов и дастанных традиций не только для филологической или исторической науки, но и для современной литературы, искусства, образования и в целом общественной жизни.

Ключевые слова: татарское эпическое наследие, дастаны, предпосылки формирования жанра, письменная культура татар, фольклорные традиции.

The article is devoted to the study of the features of the epic heritage of the Tatars. The author addresses the problems of the genesis of the national epic, identifies the commonality between various Tatar versions of dastans on well-known subjects that have been passed on through the centuries, and characterizes dastans as sources in reconstructing the history of the people. Interpreting and exploring the national epic heritage, the author reveals that the epic dastans of the Tatars are an amazing local layer, chronologically going back to deep roots, geographically covering the inexhaustible epic heritage of many peoples associated with the Tatars; focuses on the role of written culture in the development of the national epic; pays attention to the collection and study of dastans at the present stage; notes the relevance and importance of Tatar dastans and dastan traditions not only for philological or historical science but also for modern literature, art, education and social life in general.

Keywords: Tatar epic heritage, dastans, prerequisites for the formation of the genre, written culture of the Tatars, folklore traditions.

Татар халкында дастан барлыкка килү тенденциясе һәм эпик иҗатка омтылышның тамырлары тирәндә. Тарихта халык күңелен тетрәндерерлек вакыйгалар булган икән, алар һәрвакыт зур иҗат булып бәреп чыкканнар һәм күләмле җитди әсәр буларак танылганнар. Дәүләт тоткан халыкның озын-озак тарихы андый вакыйгаларга бай. Татарларның эпос-дастанлы халык булуы әнә шул тарихка барып тоташа.

Татар дастаны «эпос» дигән төшенчәне дә, «хикәяләп бирү», «тарих сөйләү» дигәнне дә, «поэма» дигән мәгънәне дә үз эченә ала.

Дастанда һәрвакыт каһарман була. Халык телендә аларны «батыр» дип атау бар. Зур батырлар зур вакыйгалар барышында туа. Батыр ул – халык өчен әһәмияте бииһая вакыйгаларда кыю катнашучы көрәшче, гадәттән тыш батырлыклар кылучы ир-егет. Мондый батырлар ил азатлыгы, халык бәхете өчен югары идеяләрне тормышка ашырам дип көрәшеп яшиләр, көрәш юлында я стихияле табигать көчләре, я идарәче түрәләр, я аерым бер кеше, я язмыш белән каршылыкка кереп, гадәттә һәлакәткә дучар булалар. Менә шундый гадәттән тыш көчле рухлы батырларның тууы, үсүе, көченең ташып торып, куәтен илен-халкын, сөйгәнен яклау-саклау максатында кулланылуы, тарихи җирлеккә ия зур вакыйгалар эчендә акылы-куәте белән массадан аерылып торуы, зур эшләр башкаруы хакында нейтраль формада сөйләп-хикәяләүне җырлар, сарын, тулгаулар, елау-сыктау, назымнар кебек тезмә юллар белән аралаштыру яисә тоташ шигъри тезмәдә бирү дастан дип атала. Дастанда алга хис-кичерешләр түгел, ә халык тормышының эпик картинасы чыгарыла, сурәт һәр детальдә сәнгати югарылыкны саклап, сабыр гына, хәтта фаҗигаи күренешләргә дә мөнәсәбәтне ачыктан-ачык белдерми генә тудырыла. Шушыларның барысын да исәпкә алып, фольклор кануннарын тиешле дәрәҗәдә үтәп оешкан катлаулы бер әсәрне эпос-дастан дибез. Татар дастаны батырлык темасы белән бергә ике гашыйкның мәхәббәт тарихын да бәян итә, төзелеше белән тоташ шигъри, чәчмә яисә катнаш характерда була.

Вакыйгаларны бәян итү ысулына, поэтик үзенчәлекләренә, эчтәлегенә һәм күбрәк кайсы темага багышланган булуына мөнәсәбәттә татар дастаннарын ике зур төркемдә карарга мөмкин: героик дастаннар («Түләк», «Идегәй», «Гыйсә улы Амәт», «Чыңгыз хан», «Аксак Тимер», «Кыйссаи Сәкам», «Каһарман Катил», «Җик мәргән», «Нарык һәм Чураның хикәяте», «Күр углы Солтан» һ.б.) һәм романик дастаннар («Таһир белән Зөһрә», «Бүз егет», «Ләйлә белән Мәҗнүн», «Йосыф китабы», «Шаһсәнәм һәм Гариб», «Хурлуга белән Һәмра», «Сәйфелмөлек», «Мактым-сылу» һ.б.). Романик дастаннарны, нәкъ менә темасыннан-эчтәлегеннән чыгып, мәхәббәт дастаннары дип атау да бар.

Эпосны халыкка җиткерүче кешеләрне төрле халык төрле исем белән атап йөрткән. Борынгы греклар аларны аэдлар дип атаган, борынгы һинд эпосын әйтүчеләрне сут яки кушелавлар дип йөрткәннәр, Көнбатыш Африкада бу төр шөгыль ияләре гриотлар, Көнбатыш Европада шпильманнар дип аталган, славяннарның сказительләре, кобзарьлары булган. Монгол телле бурятларда мондый осталарны улигершин яисә гесершин, калмыкларда җангарчы, алтайдагы төрки булмаган кайбер халыкларда хайджи дип атау кабул ителгән. Халыкка эпос-дастан җиткерүчеләрнең төрки халыкларда да исемнәре төрле: олонхосут, шагыйрь, җомакчы, ашуг, бахшы, сәсән яки кобайырчы, акын, манасчы, кыйссахан, кайчы һ.б. [Мөхәммәтҗанова, с. 44].

Эпосны телдән әйтү күчмә тормыш шартларында озаграк яшәгән, мөселман культурасын соңрак үзләштергән яисә ислам тәэсирен

бөтенләй кичермәгән халыкларда стабиль сакланган. Халык шигыренә нигезләп, зур-зур вакыйгалар турында тоташтан сөйләп бирү фольклорда дастан (эпос) жанры булып ныгыган. Тугандаш төрки һәм төрки булмаган халыкларга хас җыраулык-чичәнлек татарларның халык иҗатында борынгыдан бик киң таралган.

Татар чичәне туй-мәҗлесләрдә көтелгән кунак булган, төрле вазгыятьтә оста сөйләве белән игътибарны җәлеп иткән. Кагыйдә буларак, ул – үзе яшәгән төбәкнең оста телле, мәгълүм мөхтәрәм кешесе, фольклор музыка коралларында да уйный белгән. «Чичән» сүзе халыкта сүз остасы мәгънәсендә йөргән, «чәчән» дип тоткарсыз рәвештә җыр чыгарып әйтә алучыларны атаганнар [Татар халык мәкальләре, 1959, б. 67, 70], кайбер халыкларда хәтта соңгы чорларда да әле шагыйрьләргә «чичән (сәсән)» исеме бирелә торган булган. Бу очракта «чичән» сүзе «матур сөйли белүче генә түгел, илһами рәвештә, кәгазьгә язмастан, тоткарлыксыз шигырь әйтүче-импровизатор» мәгънәсен дә үз эченә ала.

Татарларның иң оештыручы үзәге саналган Идел һәм Урал буенда эпосның думбра чиртеп әйтелә торган сөйләмә формасына караганда язма-китаби төренә өстенлек бирелсә дә, халыкка җыраучичәнлек традицияләре ят түгел. Кайбер дастаннарыбызның шигъри өлешләрен дутар, думбра, саз белән көйләп әйтү традициясе әле дә исән булу яисә эпос-дастаннарга якын торган кайбер сөйләмә әсәрләрнең бүгенге көннәрдә дә халыкта актив жанрлар рәтендә йөрүе үк – шуңа дәлил. Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан 2000 еллар азагыннан интенсив төстә уздырыла килә торган, Институт эшчәнлегенең зур бер юнәлешен тәшкил иткән комплекслы фәнни экспедицияләрдә галимнәр татар дастаны эзләренә әле дә тап була торалар. Әле бүгенге көндә дә татарлар яши торган төбәкләрдә дастанны фабула характерында, я булмаса әсәрдән эпик җырны көйләп-сөйләп бирүчеләрне чичәнлек традициясе кыйпылчыкларын бүгенге көнгә китереп җиткерүчеләр дип санарга мөмкин. Мисал өчен, 2023 елның сентябрь аенда Татарстанның Ютазы районында узган фәнни экспедициядә Дим Тамак авылыннан 1949 елгы информант Гәрәева Сәгъдүнә Миннешәех кызы «Таһир-Зөһрә җыры» дип аталган дастан җырын әйтеп күрсәтте. Информант үзе үк дастан җырына аңлатма да бирә:

«Таһир-Зөһрәне ишеткән бар. Көчле мәхәббәт турында. Таһир белән Зөһрәнең мәхәббәте. Сандыкка салып суга агызылар Таһирны. Таһир пәри кызлары янына барып чыга. Анда бик чибәр пәри кызы аны үзенә өйләндерергә тели, үзенең буе белән кызыктыра. Таһир Зөһрәгә биргән вәгъдәм бар ди. Җыры шуннан.

– Таһир, затың пәриме?
Фирештәме, хуримы?
Бу яралган җис(е)мегез
Яшел гәвәр нуримы?

– Мин Зөһрәнең ярымын,
Бер күрүгә заримын,
Синең гүзәл хөснеңә
Хәйран булып карыймын.

– Саф мәхәббәт бар икән,
Сине сөяр яр икән,
Бер хуб-мазар кыйлсана,
Зөһрәң миндәй бар микән?

– Пәри назым минем юк,
Хөсне дәхи сүзем юк,
Акылым Зөһрә алгандыр,
Сине күрер күзем юк.

– Мәгъсүманә һәр җирем,
Нәзек-зифа бу билем,
Иренем шифа хасаңа,
Дәрткә дәрман һәр җирем.

– Матур булсаң, мең хозур,
Борыл, кыйлмам ихтыяр,
Зөһрәм белән вәгъдәм бар,
Һич сөймәмен бүтән яр».

[Таһир җыры (дастан җыры)]

Татар халкының тарихи хәтерендә чичән образлары бар: Җирән чичән, Сыпра (Субра) җырау, Җамукай чичән яисә Идел-Урал төбәге шагыйрь-импровизаторлары саналган Әсән Кайгы (XV гасыр), Казтуган җырау (XV гасыр), Дусмәмбәт җырау (XV гасыр ахыры – XVI гасыр башы), Чалгиз (Шалкиз) җырау (XV гасыр ахыры – 1560 еллар) һ.б. Соңгы чорда Урта Идел татарларының талантлы чичәннәреннән Сабирҗан акын (Әтнә районы Мәңгәр авылыннан), Байчыгави (Лаеш ягыннан), Кәшшәфетдин Шаһимәрдән Минзәләви (Минзәлә өязе Сөлек авылыннан), Хөсәен Нугай һ.б. – чичәнлекләре белән шулай ук билгеле шәхесләр.

Алай да татарларда һәм бигрәк тә Идел буе татарларында дастаннар һәм дастани традицияләр исән булса да, эпос-дастанны фольклор музыка коралында уйнап, тоташтан телдән әйтеп утыру гадәте күптән сүрелгән. Аның каравы, татар эпос-дастаны бүтән юнәлештә үсеш алган. Татар дастаннарының төп үзенчәлеге шунда: алар китап культурасын үстерүгә зур йогынты ясаганнар, язма әдәби-мәдәни процессны югары баскычка күтәрүдә әһәмиятле функция үтәгәннәр. Хикмәт шунда: халкыбыз күләмле дастаннарны берничә гасыр элек кәгазьгә төшергән, ягъни мәгълүм дастани сюжетлы иң камил, иң төзек вариантлар язмага теркәлеп, кульязма нөсхәгә яисә китапка әверелеп таралган. Язулы һәм дәүләтле халыклар эпосының язмышы-

на карата Х.К. Короглы түбәндәгечә яза: «Язулы борынгы халыкларның (фарсы, һинд һ.б.) күбесендә эпос, язуга күчерелү белән үк, сөйләмә формада яшәүдән туктаган, чөнки дастан әйтүчене (сказитель) кыйссахан (чтец) алыштырган һәм ул авыл һәм шәһәрнең озын кичләрендә шул ук эпосны үзе «канунлаштырган» формада халыкка укып бирә торган булган. Шәһәр һәм авыл культурасы югары утрак тормышлы иранлылар, һинд, греклар, тарихи үсешләренең билгеле бер чорында, телдән башкарыла торган эпоска караганда язма эпосны кулайрак күреп, тулысынча язма эпоска күчкәннәр» [Короглы, 1976, с. 114].

Күп гасырлык язма мираска ия татарларда да эпик иҗатның язмышы әлеге закончалыкка тәңгәл: иртә язмачылык, утрак тормыш, шәһәрләшү, укымышлылыкның югары дәрәҗәдә булуы, грамоталылыкны һәм белемне пропагандалый торган ислам тәэсире татар дастанының язма-китаби юнәлештә үсүенә йогынты ясаган. Халыкның уку-язу белән турыдан-туры шөгыльләнүче катламы даирәсендә туган күләмле эпик иҗат язуга теркәлгән. Татар халкы үзенең яшәү-тереклек итүе дәверендә эпос-дастаннарны бик күп иҗат иткән. Мондый ядкярләр, кулдан язып күчерелеп һәм таратылып, тарихи үсешнең татарлар өчен үзенчәлекле чорларында халыкка милли үзаңны, милли үзбилгеләнүне саклап калу чарасы булып та хезмәт иткән.

Сөйләмә эпос-дастаннарга алмашка килгән язма-китаби дастаннарыбыз гарәп язулы кульязмалар булып, китап басу чорында исә басма китапларга әверелеп, хәзерге көннәргә килеп җиткәннәр. Алмашка килгән дисәк тә, сөйләмә дастаннар стилендәге традицияләр китаби дастаннарда да эзсез юкка чыкмаган. Татарларда озак еллар буена бер үк дастанның сөйләмә төре дә, китаби төре дә параллель яшәгән булуга да мисалларны күпләп китерергә мөмкин. Ләкин шунысы да бар: бер үк сюжетка иң камил дастанны сайлый башласак, нәкъ менә китаби вариантның югары эпик кануннарны да саклаган, шул ук вакытта әдәби камиллеккә җиткән иң тулы әсәр булуын таныйбыз.

Авторлы әдәби дастаннардан һәм импровизатор иҗаты булган традицион сөйләмә дастаннардан аермалы буларак, китаби төрдәге эпоска карата фәндә «китаби дастан» төшенчәсе кулланыла. Китаби дастан дип карасак та, дастан гына дисәк тә, асылда аларның барысында да халыкның тарихы белән бергә гасырлар дәвамында тупланган акылы, тормыш тәҗрибәсе, тел байлыгы, сүз сәнгатенең кабатланмас бизәкләре урын алган. Халкыбыз хәзинәсе, башка халык авыз иҗаты үрнәкләре белән беррәттән, эпос-дастаннар – яшь буынга милли рухыбызны тапшыруның кыйммәтле чыганагы да. Әлеге бәһаләп бетергесез зур мирас бүгенге көндә дә иҗтимагый тормышыбызда билгеле бер роль башкара килә. Дастаннарның һәм дастаннардан килә торган традицияләрнең онытылмавы шул хакта сөйли. Дастан батырларының исемнәре, дастан вакыйгалары опера-балет, театр сәхнәләрендә, әдәбият мәйданында, милли мәгариф өлкәсендә (әйтик, мәктәп дәреслекләрендә) яшәвен дәвам итә.

Татарларга мәгълүм эпик сюжетларның, билгеле дастаннан эпик җырларның безнең көннәрдә дә актив яши торганнары юк түгел. Алдарак китерелгән һәм башка мисаллардан күренгәнчә, алар татарлар яшәгән төрле төбәкләрдә әле дә язып алыналар. Бу күренешне дә хаклы рәвештә эпос-дастаннарыбыз дәвамы, татар җәмгатьчелегендә жанрга карата булган ихтыяҗның чагылышы дип бәялибез. Дастаннар һәм дастан традицияләре – буыннан буынга тапшырылып килә торган олы мирас, әлеге байлыкны файдалану, дастаннар сюжетында, стилендә, башкарылу үзенчәлекләрендәге нечкәлекләрне килер буыннарга җиткерү үзаңны үстерә, милли асылыбызны саклауны нәтиҗәлерәк итә.

Россия халыклары арасында татарларның иң дисперс халык булуы да дастаннар үсешенә үзенең уңай йогынтысын ясаган. Сибелеп урнашкан татар халкының Себер этник төркемендә яисә Әстерхан татарларында сөйләмә характердагы дастаннар күбрәк сакланып калып, Идел буендагы татарларда исә язма-китаби эпос-дастаннар тотрыклы үсеш алган булу шуны раслый. Оештыручы сәяси үзәктән ераклык, шулай ук территория киңлеге һ. б. факторлар Себердә, Әстерхан өлкәсендә яшәүче татарларда сөйләмә эпос-дастаннарның яшәве өчен уңайлырак шартлар барлыкка китергән. Себердә әле XX гасыр урталарынача күләмле эпосны телдән әйтүче татарлар булган. «Мешәк алып», «Йәстәй Мөңке», «Кадыш мәргән», «Кара Күкел», «Йиртөшлек», «Ак Күбәк», «Кузы Көрпәч белән Баянсылу» һәм «Идегәй»нең берничә дистә варианты – чагыштырмача тыныч төбәккә сыенып, себер татарлары иҗатында исән калган традицион сөйләмә дастаннарыбыз.

Академик фәннең фольклористика тармагында дастаннар – татар халык иҗатының һәм әдәбиятының төп фундаменты. XX гасырның 20 нче елларыннан татар халык иҗаты үрнәкләрен интенсив җыю-туплау, героик җырлар, әкиятләр белән беррәттән дастани эпос тарихын да өйрәнү, халыкта киң таралган дастани сюжетларга яңа әсәрләр иҗат итү, мәгълүм дастаннарның җыйнама вариантларын төзү бурычы куела. Әмма татар дастаннарына, ягъни милли эпоска карата хөкүмәт тарафыннан күрсәтелгән җылы караш чорның иҗтимагый-сәяси шартларына бәйле тукталып кала. ВКП(б) Үзәк Комитетының татар галимнәрен милләтчелектә, Алтын Урда чорын идеаллаштыруда, «ханнар-феодаллар эпосы» «Идегәй»не популярлаштыруда һәм артык бизәп күрсәтүдә гаепләгән «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы Татарской партийной организации» дигән 1944 ел 9 август карары озак елларга милли эпосны өйрәнелүдән мәхрүм итә. Шушы вакыйгадан соң татар эпосын, аның тарихи-эволюцион үсешен, яшәү формаларын өйрәнү, башка халыклар фольклоры белән чагыштыру берничә дистә елга артка чигерелә.

Проблемага кабат әйләнеп кайту, дастаннар хакында янә сүз кузгату фәкать XX гасырның икенче яртысыннан соң гына мөмкин бул-

ды. Ф. Урманчеев (1984, 1997, 1999, 2015), И. Надиров (1988), М. Госманов (1990), Ф. Әхмәтова-Урманче (1984, 2000), Ф. Яхин (2000), В. Хәйруллина (1998), М. Әхмәтҗанов (2000), Л. Ибраһимова (2002), И.Г. Закирова (2003) һ.б.ның дастаннарны төрле аспектларда тикшергән монографик хезмәтләре дөнья күрде. XXI гасырның 10 нчы елларыннан алып Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре М. Гайнетдин (2001), Ф. Вәлиуллина (2007), А. Фәхретдинова (2008), И. Закирова (2011), Л. Мөхәммәтҗанова (2015), Г. Хөсәенова (2022) тарафыннан эпос жанрына багышланган докторлык, кандидатлык диссертацияләре якланды, дастаннарыбыз хакында киң колачлы монографияләр, фәнни һәм популяр матбугатта саллы мәкаләләр дөнья күрде, дастаннар хакында радио-телевидениедә чыгышлар да активлашты.

Моннан тыш, мәгълүм булганча, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан «Татар халык иҗаты»ның татар телендә 25 томлыгы, рус телендә 15 томлыгы әзерләнеп килә, берничә том, шул исәптән рус телендә «Дастаны» китабы [Татарское народное творчество. Т.8: Дастаны, 2019] инде дөнья күрергә дә өлгерде. Сүз уңаеннан, татар дастаннарының академик җыентык буларак рус теленә тәрҗемәдә әле моңа кадәр нәшер ителгәне юк иде. Татар телендә чыга торган күптомлыкның «Дастаннар» һәм «Китаби дастаннар» дип аталган ике томы шулай ук әзер, «Дастаннар» томы [Татар халык иҗаты. Т.9: Дастаннар, 2023] шушы араларда басылып та чыкты. Томнар татар дастннарының иң камил үрнәкләрен үз эченә ала, дастаннарның халыкта билгеле вариантлары хакында тулы фәнни мәгълүмат бирелә. Шулай ук Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан ел саен уздырыла торган «Татар гыйлеме» халыкара яшьләр фәнни мәктәбенең 2023 елгысы төрки халыклар эпик мирасына багышланды. Әлеге мәктәпнең быелгы ачылышына Ф. Урманчеевның «Героический эпос татарского народа» (Казань, 1984) һәм «Народный эпос «Идегей» (Казань, 1999) дип аталган ике китабын берләштергән «Татарский народный эпос» монографиясе дөнья күрде [Урманчеев, 2023]. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында «Обычаи и традиции татарского народа» сериясендә чыгып килә торган фәнни-популяр басмаларның да нәкъ менә татар эпик традицияләренә багышлап әзерләнгән булуы игътибарга лаек [Мөхәммәтҗанова, 2023].

Идел-Урал буе татарларында эпос-дастанның язма әдәбиятка гына түгел, гомумән язмачылыкка, язма культурага бәйлелеге, хәтта буйсынган булуы төрле факторлар аркасында гаять киң җәелеп, тора-бара халык дастаннары таралыш-яшәешендә масса характерын алган булуны ассызыкламый булмый. Чыннан да, Казан татарлары дастани мирасының иң зур күпчелеген китаби дастаннар тәшкил итә. Эпосның башка төрки халыкларда авыз-тел иҗаты буларак таралган версияләре дә үз җирлегебездә китаби булып формалашканнар. Мәсәлән, атаклы «Идегәй»нең фәндә мәгълүм татар вариантлары –

Н. Исәнбәт варианты, Н. Хәким варианты, В. Радлов, А. Ходьзко, С. Чыгатай вариантлары һ.б. мәгълүм, шулардан Н. Исәнбәт тарафыннан шигъри камиллеккә җиткерелгән һәм Н. Хәким себер татарыннан язып алып кайткан дастан турында да шуны әйтергә мөмкин. Ходьзко вариантында да [Мөхәммәтҗанова Л.Х. Янә дә «Идегәй» хакында, б. 166–172] автор кулы аша үткәнлек сизелми калмаган. Яисә «Чура батыр», «Түләк китабы», «Бүз егет» һ.б. – барысы да татар рухи тормышына иң беренче чиратта җыручы-чичән башкаруында түгел, ә язма-китаби эпос булып кереп ныгыганнар. Ә «Кыйссаи Сәкам», «Каһарман Катил», «Гыйсә улы Амәт», «Чыңгыз хан нәселе турындагы дастан» һ.б. – болар, гомумән, башлангычы белән үк язмада таралыш алган дастаннар.

Эпосны халыкка җиткерүче башкаручы-импровизатор иҗаты – язмага кадәрге культураның бер чагылышы, дастанның бу төре тексттан гына гыйбарәт түгел, әйткәнемчә, ул чичән тарафыннан башкарыла, тыңлаучы аудитория тарафыннан ишетеп кабул ителә. Күләмле сөйләмә эпоска караганда китабилыкка, язма иҗат белән шөгыльләнүгә омтылган Идел буе татарларының рухи тормышында китаби дастаннар гаҗәеп популяр булган. Моны күчереп таратылган кулъязмаларның күплеге дә, басма китап чорына кергәннең соңында бик зур тиражлар белән басылып чыккан булуы да раслый. Мисал өчен, татарларда «Каһарман Катил» дастанына карата шул мәгълүм: күчерелүе XVIII гасырга караган кулъязмаларыннан башлап, бу әсәр XX гасырның 20 нче елларына кадәр гарәп язулы китаплар булып шактый зур тираж белән басыла килгән. 1912 елда «Кәримия» нәшриятында китапның 6000 гә якын, ә 1913 елда «Ш. Хөсәеновлар нәшере»ндә төгәл 6000 данә белән басылуы мәгълүм [Гилазев, 2005, с. 148, 149], димәк, дастанга халыкта, шиксез, ихтыяҗ булган, әсәр кабул ителгән, яратып укылган, таралган һәм – иң әһәмиятлесе – XX гасыр башында да әле «Саф татар телендә, һәркемгә аңлап укырга бик кызыклы» [Кыйссаи пәһлеван Каһарман Катил] дигән тәкъдимнәр белән өндәп, рекламалау рәвешендә халыкка аңлы һәм максатчан рәвештә таратылган. «Сәйфелмөлек», «Ләйлә белән Мәҗнүн», «Йосыф китабы» һ.б. сюжетка корылган дастаннар турында да шундый ук фактларны китерергә мөмкин булыр иде. «Идегәй», «Чура батыр», «Гыйсә улы Амәт», «Дастане Чыңгызнамә», «Алпамша», «Җик мәргән», «Таһир белән Зөһрә», «Бүз егет», «Түләк китабы», «Сары Салтык», «Хурлуга белән Хәмра» «Мактым-сылу», «Кыйссаи Зәркум», «Хикәят Былбылнамә», «Хикәя Маһфируз вә солтан илә Разанхан», «Каһарман Катил» «Кыйссаи Сәкам», «Кыйссаи Сәед Баттал», «Хикәяте Күр углы солтан» кебек дастаннарыбызның да халыкта күпләгән вариантларда кулъязмалар һәм басма китапларда таралганлыгы билгеле.

Татарның бик борынгыдан килә торган кулъязма китабының да, XIX гасырның башыннан дөнья күрә башлаган тулы канлы милли басма китабының да мәдәниятебез һәм әдәбиятыбыз тарихын өй-

рәнүдә кыйммәте бик зур. Татарларның кулъязма һәм басма китабы аеруча бай һәм зур тарихка ия. Китап тарихын, бигрәк тә меңәрләгән кулъязма китапларны, шулар арасында дистәләгән исемдәге, йөзәрләгән варианттагы дастаннарны өйрәнү иң элек кулъязма материалны туплаудан башлана. Казанда Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында, аннан тыш Милли китапханә һ.б. фәнни үзәкләрдә татар дастаннарын җыю-туплау һәм сакланышын тәэмин итү юнәлешендә хаклы рәвештә максатчан эш алып барыла килә. Институтның Язма мирас үзәгендә генә дә әллә никадәр кулъязма дастан барлыгы мәгълүм һәм аларның саны фәнни экспедицияләрдә табылган яңа вариантлары исәбенә ел саен арта тора.

Дастаннарда халыкның тарихы, гасырлар дәвамында тупланган акылы, тормыш тәҗрибәсе, тел байлыгы, сүз сәнгатенең кабатланмас бизәкләре урын алган. Аларда борынгы һәм бик борынгы мифология эзләрен, ислам идеологиясенең тирән йогынтысын, сүзне хикмәт белән әйтү, элек-электән фольклорга хас традицион образлар, эпик сюжет һәм мотивларны табарга мөмкин. Халкыбыз хәзинәсе, башка халык авыз иҗаты үрнәкләре белән беррәттән, эпос-дастаннар – яшь буынга милли рухыбызны тапшыруның кыйммәтле чыганагы да. Әлеге бәһаләп бетергесез зур мирасның мәктәптә әдәбият укыту программаларында тиешле урын алуы да шуның белән аңлатыла. Кулланылышта булган мәктәп программасы һәм дәреслекләр нигезендә укучылар дастан жанрының тарихы, төрләре белән танышалар. Алыплар турындагы архаик, романик характердагы мәхәббәт дастаннары яисә стадиаль яктан төрле чорларны иңли торган тарихи дастаннар турында сөйләшү халкыбызның күңел байлыгын, әхлакый идеалларын, матурлыкка омтылышын күзалларга ярдәм итә.

Татар дастаннары үткән юл бик озын һәм катлаулы. Гомумән, эпос-дастаннарыбыз – милләтнең үзе кебек үк, гаять яшәүчән жанр. Нинди генә шартларга юлыкканда да татар эпосының исән калуы, яңадан-яңа отышлы формаларга трансформацияләнеп, камилләшә баруы шул хакта сөйли. Мең елдан артык язма тарихка ия халык булуыбыз татар дастанының элитар жанр булып формалашып җитүенә йогынты ясаган. Дастаннар – буыннан буынга тапшырылып килә торган олы мирас, бу байлыкны файдалану һәм килер буыннарга җиткерү милли үзаңны үстерүне, асылыбызны саклауны нәтиҗәлерәк итә. Дөньяда эпос-дастаны булмаган бик күп халыклар барлыгын да исәпкә алсак, дастаннарыбызның аеруча зур хәзинә, халкыбызның исә нык тамырлы бөек халык булуына тагын да ныграк инанырга мөмкин. Идел һәм Урал буйларында гына түгел, гомумән Евразия далаларында таралып яшәүче татарларда киң таралып, татар дастаны гасырлар буена халык тормышында эмоциональ-экспрессив дәрәҗәдәге рухи азык, тәэсирле язма, укып, күңел юату чарасы гына булмыйча, тарихның халык өчен хәлиткеч әһәмияткә ия этапларында үзенә күрә бертөрле идеологик функция дә үтәп килгән.

Чабып барган ат тоягы тавышын, кошның очып һавага күтәрелүен, исеп үткән дала җилен, ат пошкыруын, кылыч чыңын сөйләме аша тыңлаучыга җиткерергә сәләтле башкаручы тасвирындагы сөйләмә дастаннарыбызга да, шушыларга өстәп, язма мәдәният традицияләрен дә үзләштергән китаби дастаннарыбызга да халык эпик иҗаты кагыйдәләре барлык тулылыгы белән диярлек сыешкан, аларда эпик һәм индивидуаль иҗат башлангычлары бер-берсе белән гармониядә. Татар – дастанлы халык, ә инде аның китаби дастаннары дәрәҗәсенә җиткерелгән версия-вариантлары башка бер генә төрки халыкта да юк. Татар дастанының китаби камиллеккә ирешкән булуы – милләтнең аңы, укымышлылыгы, алдынгылыгы белән бәйле сыйфат. Бу төр иҗатны халкыбызның асыл кыйммәтләреннән берсе дип саныйбыз. Бүгенге көндә эпос-дастаннарыбызга карата игътибарның зурлыгы татар дастани традицияләренең дәвамчанлыгын күрсәтә, эпос-дастан стиленең, образ-каһарманнар рухының исәнлеген дәлилли.

Әдәбият

Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. М.: Наука, 1976. 239 с.

Мухаметзянова Л.Х. Татарский эпос: книжные дастаны. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2014. 380 с.

Мухаметзянова Л.Х. Эпическая культура татар: дастаны. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2023. 120 с.: ил. (Серия «Обычаи и традиции татарского народа»).

Мөхәммәтҗанова Л.Х. Янә дә «Идегәй» хакында: «Идегәй» дастанының Александр Ходьзко тарафыннан язып алынган варианты // Казан утлары. 2023. № 9 (1211). Б. 166 – 172.

Татар халык мәкальләре: 3 томда / җыючысы һәм төзүчесе Н. Исәнбәт. Казан: Татар кит. нәшр., 1959. Т. 1. 915 б.

Татарское народное творчество: в 15 т. Казань: Татар. кн. изд- во, 2019. Т. 8: Дастаны. 471 с.

Татар халык иҗаты: 25 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 2023. Т. 9: Дастаннар. 483 б.

Таһир җыры (дастан җыры)] / Татарстанның Ютазы районы Дим Тамак авылында Гәрәева Сәгъдүнә Миннешәех кызыннан (1949 елгы) Лилия Мөхәммәтҗанова тарафыннан язып алынган // Л.Х. Мөхәммәтҗанованың шәхси архивы.

Урманчеев Ф.И. Татарский народный эпос. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2023. 384 б.

Гилазев З.З. Татарская литература начала XX века в книжных изданиях. Казань: ИЯЛИ АН РТ, 2005. 160 с.

Кыйссаи пәһлеван Каһарман Катил. Саф татар телендә, һәркемгә аңлап укырга бик кызыклы. Казан: Матбагаи «Кәримия», 1914. 116 б.

Мәкалә «Татар халкының милли үзтәңгәллеген саклау» Татарстан Республикасы дәүләт программасының 3.19 номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре